

Το μοντέρνο φυσικοεπιστημονικό πρότυπο και η συγκρότηση της (αστικής) κοινωνιολογίας ως επιστημονικού κλάδου

Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό θα εξετάσουμε την επίδραση του μοντέρνου φυσικοεπιστημονικού προτύπου στη συγκρότηση της κοινωνιολογίας ως επιστημονικού κλάδου. Ωστόσο, η πλούσια και πολύπλοκη κοινωνιολογική παράδοση, οι διαφορετικές σχολές σκέψης, η ποικιλία μεθοδολογιών και οι συνεχείς διαμάχες έκαναν και κάνουν την κοινωνιολογία να μην εντάσσεται σε αυτό που ο Τ. Κουν όρισε και περιέγραψε ως «Παράδειγμα»¹. Σε ποια κοινωνιολογία λοιπόν αναφερόμαστε; Η κοινωνιολογία που θα μας απασχολήσει είναι η κυρίαρχη αστική κοινωνιολογία όπως αυτή θεμελιώθηκε και διαμορφώθηκε από τη στιγμή της διεκδίκησης της κοινωνιολογίας ως αυτόνομου επιστημονικού κλάδου τον 19ο αιώνα έως τις αρχές του 20ού. Στην προοπτική αυτή, το μαρξιστικό ρεύμα της κοινωνιολογίας δεν θα αποτελέσει αντικείμενο της συζήτησής μας. Αυτό συμβαίνει γιατί το μαρξιστικό έργο από τη μια στη συγκεκριμένη περίοδο αναπτύχθηκε κυρίως στους κόλπους του διεθνούς εργατικού κινήματος και δεν άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στη λεγόμενη ακαδημαϊκή κοινωνιολογία², και από την άλλη οι εννοιολογικές κατηγορίες που χρησιμοποιεί θέτουν ένα εντελώς διαφορετικό τρόπο «θέασης και ερμηνείας»³ του κοινωνικού κόσμου από αυτόν της αστικής κοινωνιολογίας, πράγμα που υπερβαίνει τις περιορισμένες δυνατότητες ενός άρθρου.

Στην προοπτική αυτή, θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι το μοντέρνο φυσικοεπιστημονικό ιδεώδες μιας απόλυτης και αντικειμενικής γνώσης, η Μέθοδος για την αναζήτησή της καθώς και η παραγωγή αιτιακών νόμων ή εμπειρικών γενικεύσεων που μοιάζουν με νόμους καθόρισαν τα όρια, τους προσανατολισμούς και τις εννοιολογικές κατηγορίες της αστικής κοινωνικής επιστήμης. Ο καθορισμός αυτός διαφαίνεται μέσα από δύο κυρίαρχες και αλληλοσυγκρουόμενες παραδόσεις στον χώρο των κοινωνικών επιστημών: τη νατουραλιστική παράδοση, όπου επιδιώχθηκε να μοιάσει η συστηματική μελέτη του κοινωνικού κόσμου με αυτή του φυσικού κόσμου, με αντιπροσωπευτικούς εκφραστές τους Αύγουστο Κοντ (A. Comte) και Εμίλ Ντυρκέμ (E. Durkheim), και την αντινατουραλιστική ή ερμηνευ-

Η Παναγιώτα Γεωργοπούλου είναι Διδάκτωρ Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Paris VIII, Saint-Denis (Vincennes).

τική παράδοση με τους Βίλχελμ Ντίλταϊν (W. Dilthey) και Μαξ Βέμπερ (M. Weber), όπου τέθηκε το ζήτημα του ριζικού διαχωρισμού ανάμεσα στις κοινωνικές και τις φυσικές επιστήμες⁴. Αν και αυτές οι δύο παραδόσεις φαίνονται αντίθετες, στην πραγματικότητα αποτέλεσαν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος που δεν ήταν τίποτε άλλο από την αποδοχή του μοντέρνου φυσικοεπιστημονικού προτύπου ως πεδίου αναφοράς στη συγκρότηση της αστικής κοινωνιολογίας. Με άλλα λόγια, είτε πρόκειται για προσπάθεια μίμησης της φυσικής επιστήμης είτε για ριζική διαφοροποίηση, το υπόβαθρο ή το πλαίσιο παρέμενε πάντα το ίδιο: η νευτώνεια επιστήμη οριοθετούσε το πλαίσιο εντός του οποίου οι αστοί κοινωνικοί επιστήμονες αντιλαμβάνονταν τις επιστημονικές τους δραστηριότητες και τον κοινωνικό κόσμο και όφειλαν να αναζητήσουν τις απαντήσεις τους.

Α) Η μοντέρνα ή νευτώνεια επιστήμη και η νατουραλιστική κοινωνιολογική παράδοση

Ποιο είναι, όμως, το συγκεκριμένο περιεχόμενο αυτού που αποκαλούμε μοντέρνο φυσικοεπιστημονικό πρότυπο ή νευτώνεια επιστήμη και που εκτείνεται χρονικά από τον 17ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα; Από ποιες βασικές παραδοχές χαρακτηρίζεται και πώς διαμόρφωσε το γνωστικό αντικείμενο και τη μέθοδο των κοινωνικών επιστημών; Η νευτώνεια επιστήμη όπως συγκροτήθηκε αλλά και, ταυτόχρονα, όπως μυθοποιήθηκε μέσα από τις εξιδανικευμένες και δημόσιες περιγραφές της στα πλαίσια της αστικής καπιταλιστικής κοινωνίας, θα λέγαμε σχηματικά ότι συνδέθηκε με τις παρακάτω βασικές αρχές⁵: α) Από τη σκοπιά του αντικειμένου, βασίζεται στην πίστη σε μια λογικά δομημένη και ποσοτικοποιημένη Φύση, απαλλαγμένη από την τυχαιότητα και την αταξία, με βασικές ιδιότητες την αρμονία και την αυστηρή νομοτέλεια. β) Από τη σκοπιά της μεθόδου, διαμορφώνεται μια νέα επιστημονική μέθοδος που χαρακτηρίζεται από την παρατήρηση, τον πειραματικό έλεγχο, την αξιοποίηση των μαθηματικών και όπου τα δεδομένα της εμπειρίας θεωρούνται το πρωταρχικό θεμέλιο της αλήθειας. Εδώ, το υποκείμενο (επιστήμονας) από την προνομιακή θέση ενός έλλογου εξωτερικού παρατηρητή αποσκοπεί στην πλήρη και καθολική κατανόηση του φυσικού κόσμου και ταυτόχρονα εγγυάται την αντικειμενική (εξωιστορική) θεώρησή του. γ) Τέλος, η μοντέρνα επιστήμη χαρακτηρίζεται από το ιδανικό του ελέγχου της Φύσης που θα τη θέσει στην υπηρεσία της ανθρωπότητας. Η επιστήμη, μέσω της γνώσης των φυσικών νόμων και την τελειοποίηση των επιστημονικών της «εργαλείων», θα μπορούσε να κυριαρχήσει στις φυσικές δυνάμεις και να ελέγξει τη φύση, εξαλείφοντας οριστικά την τυχαιότητα, την αβεβαιότητα και τον απρόβλεπτο χαρακτήρα των φυσικών φαινομένων. Η ανθρωπότητα θα σωζόταν όχι από τη θρησκεία, αλλά από την επιστήμη και τις τεχνολογικές παραμέτρους της, δημιουργώντας τον επίγειο παράδεισο (Ντεκάρτ, Φ. Μπέικον).

Α1) Α. Κοντ

Με παρόμοιο τρόπο και με βάση τις παραπάνω θεμελιακές παραδοχές, επιχειρείται τον 19ο αιώνα η συγκρότηση της κοινωνιολογίας ως ανεξάρτητου πεδίου έρευνας. Ο Αύγου-

στος Κοντ (1798-1857), εμπνευστής του όρου «κοινωνιολογία», στο έργο του *Μαθήματα Θετικής Φιλοσοφίας*⁶, θεμελιώνει την αυτονομία του νέου κλάδου διατυπώνοντας μια θεωρία για την κοινωνική εξέλιξη ως εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος μέσα από τρία στάδια: τον θεολογικό, τον μεταφυσικό και τον θετικό τρόπο σκέψης⁷. Στο τελικό, αλλά και ανώτατο, στάδιο, η θετική μέθοδος επεκτείνεται, διαδοχικά, σε όλα τα φαινόμενα ως αντικείμενα μελέτης, ξεκινώντας από τα πιο απλά του ανόργανου κόσμου και καταλήγοντας στον πολύπλοκο, οργανικό κόσμο⁸. Έτσι, λοιπόν, από το μεταφυσικό στο θετικό στάδιο πέρασαν πρώτα οι επιστήμες του ανόργανου κόσμου: η αστρονομία, μετά η φυσική και τέλος η χημεία. Μετά ακολούθησαν οι οργανικές επιστήμες, με πρώτη τη βιολογία και τελευταία την κοινωνιολογία. Με άλλα λόγια, ο Κοντ υποστηρίζει ότι οι επιστήμες πέρασαν στο θετικό στάδιο όχι ταυτόχρονα, αλλά ανάλογα με τη θέση τους σε μια ιεραρχία ταξινόμησης των επιστημών όπως αυτή διαμορφώνεται με κριτήριο τον βαθμό πολυπλοκότητάς τους. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο θετικός τρόπος σκέψης στο αποκορύφωμα της προοδευτικής εξέλιξης του ανθρώπινου πνεύματος οδήγησε στην συγκρότηση μιας θετικής επιστήμης της κοινωνίας, της κοινωνιολογίας. Επομένως, συνδέοντας την κοινωνική εξέλιξη με την ιεραρχική ταξινόμηση των επιστημών, ο Κοντ θεμελιώνει την κοινωνιολογία ως αυτόνομο επιστημονικό κλάδο και τη θέτει στην ανώτερη βαθμίδα. Από τη στιγμή που η κοινωνιολογία συνιστά το αιώτερο σημείο της εξελικτικής διαδικασίας του ανθρώπινου πνεύματος και των θετικών επιστημών, η νομιμότητά της ως αυτόνομου επιστημονικού κλάδου είναι αναμφισβήτητη⁹. Μέσα από την προβληματική των αμετάβλητων νόμων της ανθρώπινης εξέλιξης, ο Κοντ όχι μόνο κατοχυρώνει την αυτονομία της κοινωνιολογίας αλλά και τη θεμελιώνει ως μια «αληθινή» επιστήμη. Από την άποψη αυτή, η συμβολή του στη συγκρότηση της κοινωνιολογίας ως επιστημονικού κλάδου είναι πέρα από κάθε αμφιβολία.

Στο πλαίσιο αυτό του εξελικτικισμού των τριών σταδίων και σε μια εποχή κυριαρχίας του Αστού, προσήλωσής του στην ιδέα της επιστημονικής και κοινωνικής προόδου και απόλυτης εμπιστοσύνης στην επιστημονική γνώση, ο Κοντ θεωρεί ότι ο νέος επιστημονικός κλάδος συνιστά μια «φυσική επιστήμη της κοινωνίας». Υιοθετώντας τα αναλυτικά πρότυπα της νευτώνειας φυσικής, υποστηρίζει ότι στόχος της νέας επιστήμης είναι η διατύπωση των νόμων του κοινωνικού κόσμου. Όπως ακριβώς η φυσική ανακαλύπτει τους νόμους της φύσης, έτσι και η νέα επιστήμη μελετά τους νόμους που διέπουν την κοινωνία και την ιστορική της εξέλιξη. Εδώ, σύμφωνα με τον Κοντ, ανάλογο *διαφωτιστικό παράδειγμα συνιστά ο νόμος της βαρύτητας*¹⁰. Παρόμοια, όλα τα κοινωνικά φαινόμενα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο αμετάβλητων νόμων, με πιο θεμελιακό αυτόν της προοδευτικής ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος και της κοινωνίας. Με την έννοια αυτή, στο επίκεντρο της θετικιστικής του κοινωνιολογίας βρίσκονται οι κανονικότητες και, επομένως, η πίστη ότι η πολυπλοκότητα και η ποικιλομορφία της κοινωνίας θα μπορούσαν να αναχθούν σε ένα σύστημα έλλογων αρχών με καθολική και αντικειμενική ισχύ. Επιπλέον, όπως και στην περίπτωση της φυσικής, η «κοινωνική φυσική» αναζητά τους νόμους που συνδέουν τα διάφορα κοινωνικά φαινόμενα, μέσα από τη μέθοδο της εμπειρικής παρατήρησης. Σε αντίθεση όμως με τον απόλυτο εμπειρισμό, η αληθινή γνώση είναι αποτέλεσμα της σχέσης των παρατηρήσιμων γεγονότων με τη θεωρία. Ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει: «*εάν είναι αλήθεια ότι κάθε θεωρία πρέπει να βασίζεται στα παρατηρήσιμα γεγονότα, είναι εξίσου αλήθεια ότι*

τα γεγονότα δεν μπορούν να παρατηρηθούν χωρίς την καθοδήγηση κάποιας θεωρίας»¹¹. Για τον Κοντ, η βεβαιότητα της επιστημονικής κοινωνικής γνώσης είναι δυνατή και βασίζεται στη συνεργασία της συστηματικής παρατήρησης και της θεωρίας. Στην περίπτωση αυτή, η κοινωνία συλλαμβάνεται ως μια εξωτερική πραγματικότητα που μπορεί να γίνει γνωστή αντικειμενικά από τον παρατηρητή. Η θετική επιστήμη της κοινωνίας στηρίζεται στα «εμπειρικά γεγονότα» και στη διατύπωση εξωκοινωνικών αμετάβλητων αρχών, μη υπακούοντας σε ιστορικοκοινωνικούς καθορισμούς. Πρόκειται για μια αξιολογικά ουδέτερη επιστήμη που στόχο έχει την αναζήτηση της αλήθειας, προβάλλοντας αξιώσεις οικουμενικής ισχύος.

Τη στιγμή που στις αρχές του 19ου αιώνα η ακλόνητη πίστη στην αυθεντία των επιστημονικών φυσικών νόμων και των τεχνολογικών εφαρμογών οδηγεί στην οργάνωση της κοινωνιολογίας γύρω από τις αρχές της νευτώνειας επιστήμης, ταυτόχρονα η μετάβαση από τις φεουδαρχικές δομές στον αστικό καπιταλισμό και οι κοινωνικές εντάσεις και συγκρούσεις (επαναστάσεις του 1830-1840) που δημιουργούνται γεννούν την κοινωνική απαίτηση για σταθερότητα. Από την σκοπιά αυτή, στον πυρήνα της κοινωνικής προσέγγισης του Κοντ βρίσκονται οι έννοιες της προόδου, της τάξης και της σταθερότητας. Αντανακλώντας και ταυτόχρονα νομιμοποιώντας τον αστικό κόσμο του φιλελεύθερου καπιταλισμού, ο Κοντ θεωρεί ότι στο στάδιο της θετικής επιστημονικής σχέσης και της βιομηχανικής καπιταλιστικής δραστηριότητας η ανθρώπινη κοινωνία βρίσκεται στο απόγειο της ανθρώπινης εξέλιξης. Η καπιταλιστική βιομηχανική κοινωνία εξυμνείται ως το «τέλος της ιστορίας»¹², ενώ, ταυτόχρονα, σε αυτή την ανώτατη ιστορική στιγμή της καθολικής ισχύος του θετικισμού, στόχος της κοινωνιολογίας είναι η εδραίωση της κοινωνικής τάξης και η ανασυγκρότηση της κοινωνίας μέσα από τις επιστημονικές αρχές.

Στην προοπτική αυτή, η επιστήμη της «κοινωνικής φυσικής» διακρίνεται σε δύο είδη επιστημονικής εξήγησης, στην «κοινωνική δυναμική» και στην «κοινωνική στατική», συνδέοντας την ιδέα της προόδου με την έννοια της τάξης¹³. Από τη μια, όταν η κοινωνική έρευνα αναφέρεται στην κοινωνική πρόοδο και αλλαγή, δηλαδή στα στάδια της ανθρώπινης εξέλιξης, συνίσταται σε «κοινωνική δυναμική». Ωστόσο εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η ιστορικότητα παραγκωνίζεται και η ιστορική αλλαγή παίρνει τη μορφή της εξελικτικής γραμμικής προόδου και της λογικής διαδικασίας. Από τη στιγμή που η κοινωνία διέπεται απαραίτητα από εξωτερικές απρόσωπες κινητήριες δυνάμεις ή καλύτερα από τον ντετερμινιστικό νόμο της διαδοχής των σταδίων, ο ρόλος της ανθρώπινης πράξης υποβαθμίζεται και η ιστορία μετατρέπεται σε μια παθητική, μοιρολατρική και αναπόφευκτη πορεία του κοινωνικού γένεσθαι. Από την άλλη, όταν η κοινωνική έρευνα αναφέρεται στη μελέτη της κοινωνικής οργάνωσης και τάξης, συνίσταται σε «κοινωνική στατική». Η αντίληψη αυτή σφραγίζεται από τη βιολογικής προέλευσης ιδέα του «κοινωνικού οργανισμού». Αντλώντας μοντέλα και έννοιες από την επιστήμη της βιολογίας –επιστήμη με ιδιαίτερη αίγλη τον 19ο αιώνα– ο Κοντ αντιλαμβάνεται την κοινωνία με οργανικούς όρους, ως ολότητα. Από τη στιγμή που η βιολογία και η κοινωνιολογία ερευνούν τον οργανικό κόσμο, για τον Κοντ οι δύο επιστήμες παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες¹⁴. Όπως η βιολογία είναι μια ολιστική επιστήμη, δηλαδή δεν ενδιαφέρεται για τα απομονωμένα φαινόμενα αλλά για το οργανικό όλο, έτσι και η κοινωνιολογία έχει ως αντικείμενό της την κοινωνία ως σύστημα.

Αυτή η θεώρηση της κοινωνίας ως συλλογικής οργάνωσης χαρακτηρίζεται από την τάξη, με την έννοια των βιολογικών όρων της αρμονίας και της ισορροπίας ανάμεσα στα μέρη και στο όλο του κοινωνικού συστήματος. Εάν υπάρχει έλλειψη ισορροπίας (δηλαδή σύγκρουση) αυτό μεταφράζεται σε κοινωνική παθολογία. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η αντίληψη του Κοντ για τη μέθοδο της κοινωνιολογίας διαφοροποιείται¹⁵ από αυτή της φυσικής επιστήμης. Σε αντίθεση με τη φυσική η οποία διατυπώνει νόμους που συνδέουν τα μεμονωμένα φαινόμενα και στοχεύει στην ανάλυση, η κοινωνιολογία ενδιαφέρεται για τη γνώση του επιμέρους μέσα από τη γνώση του όλου, δίνοντας προτεραιότητα στη σύνθεση έναντι της ανάλυσης. Ωστόσο, όσον αφορά τον κυρίαρχο χαρακτήρα της κατηγορίας της τάξης ως μοντέλο ανάλυσης, φυσική και κοινωνιολογία βρίσκονται σε πλήρη συμφωνία. Υπό τις συνθήκες αυτές, μέσα από την κοινωνική «δυναμική» και «στατική», στόχος της κοινωνικής επιστήμης είναι να δώσει στους ανθρώπους την κυριαρχία πάνω στην κοινωνία και στην ιστορία τους, όπως η φυσική έδωσε την κυριαρχία πάνω στις φυσικές δυνάμεις. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε πλέον να προβλέψουμε και να ελέγξουμε τη μοίρα των ανθρώπινων κοινωνιών.

Συμπερασματικά, αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία δεν είναι ο μεταφυσικός τρόπος θεμελίωσης της εικόνας του Κοντ για τον νέο επιστημονικό κλάδο, αλλά το γεγονός ότι μέσα από την αναλογία φυσικής επιστήμης και κοινωνιολογίας σχηματίζεται το πλαίσιο όπου θα συγκροτηθεί η κυρίαρχη αστική κοινωνική επιστήμη. Από εδώ και στο εξής, το αίτημα της απόλυτης θεμελίωσης της κοινωνικής γνώσης, η έμφαση στην παρατήρηση και την εμπειρία, η απαίτηση για αν-ιστορικές αποφάνσεις, η προσήλωση στις έννοιες του νόμου, της μονοσήμαντης αιτιοκρατίας και των κανονικότητων, της τάξης και της εξελικτικής προόδου, καθώς και οι προσδοκίες πρόγνωσης και διαχείρισης από τη μια θα αποτελέσουν τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο θα συζητηθεί η «επιστημονικότητα» του κλάδου και από την άλλη θα προδιαγράψουν τις στρατηγικές δυνατότητες προσέγγισης και ανάλυσης της κοινωνίας. Βέβαια, αυτή η κυρίαρχη θέση του θετικιστικού κοινωνιολογικού παραδείγματος του Κοντ δεν πρέπει να ερμηνευθεί ως σύμπτωση, ούτε αποκλειστικά ως προϊόν μιας εσωτερικής επιστημονικής διεργασίας· συνιστά ιδεολογική προβολή τοποθετήσεων και νοοτροπιών χαρακτηριστικών της αστικής καπιταλιστικής εποχής.

A2) Ε. Ντυρκέμ

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των γενικών αρχών εδραίωσης της κοινωνιολογίας σε «επιστημονικές βάσεις» εντάσσονται και οι θέσεις του Ντυρκέμ (1858-1917). Μάλιστα όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο A. Giddens: «Μέσα από τα έργα του Ντυρκέμ, ο “θετικισμός” του Κοντ επηρέασε καθοριστικά τη διάχυτη ανάπτυξη αυτής της θετικιστικής κοινωνιολογίας (στον χώρο της ακαδημαϊκής κοινωνικής επιστήμης). Αυτή είναι μια εξελικτική γραμμή που οδηγεί από τον Κοντ στη σκέψη του 20ού αιώνα»¹⁶. Από τη δική του πλευρά, ο Ντυρκέμ επιχειρεί κι αυτός να θεμελιώσει την κοινωνιολογία ως μια «φυσική επιστήμη της κοινωνίας» που βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με κοινωνικοϊστορικούς και πολιτιστικούς προσδιορισμούς. Εάν όμως ο Κοντ μέσα από την προβληματική των «τριών σταδίων» κατοχυρώνει την «αυτονομία» της κοινωνιολογίας και την «επιστημονικότητά» της με μετα-

φυσικό τρόπο, ο Ντυρκέμ επιχειρεί να την εδραιώσει στη βάση της «επιστημονικής αυστηρότητας και ακρίβειας». Από τη σκοπιά αυτή, ο «νόμος των τριών σταδίων» και η «ταξινόμηση των επιστημών» θεωρούνται θέσεις εμπειρικά μη επαληθεύσιμες και επομένως μη επιστημονικές, ενώ ταυτόχρονα η προγραμματική αρχή της μεθοδολογικής ομοιότητας ανάμεσα στην έρευνα του φυσικού και του κοινωνικού κόσμου γίνεται απόλυτα αποδεκτή. Στην προοπτική αυτή, ο Ντυρκέμ αρνείται τον όρο «θετικιστής», που παραπέμπει σε μια εικολογική προσέγγιση της ιστορίας ως πραγμάτωσης του θετικού πνεύματος, και υιοθετεί τον όρο «νατουραλιστής», εκφράζοντας την απαίτηση για επιστημονική τεκμηρίωση, όπως ισχύει στο χώρο των φυσικών επιστημών.

Υπό τις συνθήκες αυτές αναλαμβάνει να προσδιορίσει το γνωστικό αντικείμενο της κοινωνιολογίας και τη μεθοδολογία της έχοντας ως κύριο στόχο να θεμελιώσει την «επιστημονικότητα» της και παράλληλα να τη νομιμοποιήσει ως αυτόνομη επιστήμη μέσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα. Πιο συγκεκριμένα, στο έργο του *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*¹⁷, ο Ντυρκέμ ορίζει την κοινωνιολογία ως την επιστήμη που μελετά τα «κοινωνικά γεγονότα» με αντικειμενικό τρόπο, αρνούμενος να αναγνωρίζει τις ατομικές συμπεριφορές και τις σχέσεις των ατόμων ως αντικείμενο της κοινωνιολογίας. Το «κοινωνικό γεγονός» έχει ένα διπλό και αμφιλεγόμενο χαρακτήρα: από τη μια είναι συλλογικό με εσωτερική δομή και ενέχει έναν ηθικό δεσμό, και από την άλλη συνιστά μια εξωτερική πραγματικότητα που αναγνωρίζεται από το στοιχείο του εξαναγκασμού και της επιβολής πάνω στα άτομα. Για παράδειγμα, το δίκαιο ή οι εκπαιδευτικοί θεσμοί αναφέρονται στο σύνολο της κοινωνίας, ενώ επιβάλλονται ως εξωτερικές και ανεξάρτητες πραγματικότητες πάνω στα άτομα. Κατά αυτό τον τρόπο, ενώ η κοινωνία συλλαμβάνεται ως ηθική πραγματικότητα, ταυτόχρονα, για τον Ντυρκέμ, μπορεί να γίνει αντιληπτή ως εξωτερική αντικειμενική πραγματικότητα, ως «κοινωνικό γεγονός». Από τη στιγμή όμως που τα «κοινωνικά γεγονότα» αποτελούν εξωτερικές ολότητες που διακρίνονται από τις ατομικές, θεωρεί ότι μπορούν να παρατηρηθούν, να μετρηθούν και να μελετηθούν με μεθόδους σαν εκείνες που χρησιμοποιούν οι θετικές επιστήμες. Αν και αναγνωρίζει ότι ο κοινωνικός κόσμος έχει μια ηθική διάσταση που δεν υπάρχει στη φύση, ωστόσο πιστεύει ότι η κοινωνιολογία μπορεί να μελετήσει την κοινωνική πραγματικότητα με αντικειμενικό τρόπο. Έτσι λοιπόν υποστηρίζει ότι τα «κοινωνικά γεγονότα» πρέπει να τα θεωρούμε ως *πράγματα*, όπως και τα φυσικά αντικείμενα¹⁸. Η κοινωνιολογία μπορεί να κάνει προσιτή την κοινωνική ζωή (που είναι το αντικείμενό της) σαν «φαινόμενο» παρατήρησης που υπάρχει ανεξάρτητο από τον παρατηρητή. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να επιδιώξει αιτιακές εξηγήσεις και να διατυπώσει κανόνες με αντικειμενική ισχύ ίδια με αυτή των φυσικών επιστημονικών νόμων.

Με αυτές τις μεθοδολογικές διαπιστώσεις, ο Ντυρκέμ επιχειρεί να εξαλείψει τις επιδράσεις του κοινωνικού πλαισίου, των ανθρώπινων παθών και ενδιαφερόντων από τη διαδικασία παραγωγής της κοινωνικής γνώσης και να καταστήσει την κοινωνιολογία βέβαιη επιστημονική γνώση. Αφετηρία και αιχμή της προσπάθειάς του αυτής είναι η πίστη στη διάκριση μεταξύ κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος από τη μια και «επιστημονικής αλήθειας» από την άλλη. Στο πλαίσιο αυτό, από τη μια ο επιστήμονας γίνεται αντιληπτός ως «θεατής» και ως εξωτερικός ουδέτερος παρατηρητής που μπορεί να παρατηρήσει τα κοινωνικά φαινόμενα με αντικειμενικό τρόπο, και από την άλλη ο κοινωνικός κόσμος (το αντι-

κείμενο της γνώσης) συλλαμβάνεται ως ανεξάρτητη αντικειμενική οντότητα που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο παρατήρησης. Πρόκειται για ένα σχήμα σκέψης που θέτει, τοπολογικά, το «έξωθεν» ως θέση εγγυητή για την παραγωγή της αντικειμενικής γνώσης. Το έλλογο υποκείμενο, ο θεατής (επιστήμονας) παρατηρεί, «εκτός πλαισίου», τον κοινωνικό κόσμο και αποδίδει την «αληθινή εικόνα» της πραγματικότητας. Η παρατήρηση αυτή, λόγω της εξωτερικής, προνομιακής θέσης του υποκειμένου, παραμένει ανεπηρέαστη από τις κοινωνικοϊστορικές συνθήκες, από τις υποκειμενικές κρίσεις και τις προτιμήσεις. Η υποκειμενικότητα του θεατή που θα μπορούσε να αλλοιώσει την πραγματική εικόνα του αντικειμένου δεν επεμβαίνει. Με αυτή την έννοια, η ψευδαίσθηση της «διαφάνειας» και της ουδετερότητας του έλλογου παρατηρητή εγγυάται την «καθαρότητα» και την ακρίβεια των αντικειμένων που βλέπει, θεμελιώνοντας την αξιοπιστία και την αντικειμενική ισχύ της κοινωνικής γνώσης. Κατά αυτό τον τρόπο, τα υποκείμενα γίνονται «απρόσωπα» όπως τα φυσικά αντικείμενα και οι δράσεις τους συνιστούν αντικείμενο παρατήρησης όπως η κίνηση των φυσικών σωμάτων. Ο κοινωνικός κόσμος «φυσικοποιείται» και μετατρέπεται σε ένα αντικειμενικό βασίλειο αιτίας και αιτιατού. Στην προοπτική αυτή, μπορεί η κοινωνία να αναχθεί σε «αντικειμενικά κοινωνικά γεγονότα»¹⁹ και ο επιστήμονας να αναδείξει σταθερές και απαραβίαστες σχέσεις αιτιότητας μεταξύ των γεγονότων. Από τη σκοπιά αυτή εκφράζεται και η επιθυμία να μετασχηματισθούν οι επαγωγικές γενικεύσεις σε κανόνες μελλοντικής δράσης²⁰. Με άλλα λόγια, να τεθεί η επιστήμη της κοινωνιολογίας στην υπηρεσία της κοινωνίας με κύριο στόχο τη βελτίωσή της.

Στην κατεύθυνση αυτή της συγκρότησης της κοινωνιολογίας σε φυσική επιστήμη, ο περιορισμός της καταστατικής αβεβαιότητας του κοινωνικού και η απαίτηση για τάξη επανέρχονται για μια ακόμη φορά. Η κοινωνία προσδιορίζεται και εδώ ως μια οργανική ενότητα, ως βιολογικό σύστημα που δεν μπορεί να αναχθεί στον υποκειμενικό ατομικό παράγοντα παρόλο που τον ενσωματώνει. Από τη σκοπιά της σύλληψης της κοινωνίας ως «κοινωνικού οργανισμού», οι θεσμοί και οι κανόνες, αναλύονται, όχι μόνο αιτιακά, αλλά και υπό το πρίσμα των λειτουργιών που επιτελούν και των αναγκών που ικανοποιούν με κύριο σκοπό τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας. Αυτή η λειτουργική ανάλυση, σημαντική θεωρητική συμβολή του Ντυρκέμ στην κοινωνιολογία, αναζητά την εξήγηση στους κόλπους της δεδομένης κοινωνίας, στη στατική της κατάσταση, υποβαθμίζοντας την ιστορική προσέγγιση. Επιπλέον, η ολιστική αντίληψη της κοινωνίας επιβάλλει και εδώ, όπως και στον Κοντ, τις έννοιες της κοινωνικής συνοχής και της ισορροπίας ως υπέρτατες αρχές. Ο Ντυρκέμ ενδιαφέρεται για τη συμμόρφωση στους ισχύοντες κοινωνικούς κανόνες με κύριο σκοπό τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και τάξης. Η έλλειψη συναίνεσης απέναντι στους συλλογικούς κανόνες και η σύγκρουση συλλαμβάνονται ως παθολογικές καταστάσεις των κοινωνιών. Για άλλη μια φορά, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι αυτή η εμμονή στην κοινωνική συνοχή και τάξη φαίνεται να οδηγεί στο συμβιβασμό και στη νομιμοφροσύνη του ανθρώπου στο κοινωνικό *status quo*.

Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η προσπάθεια καθιέρωσης της αστικής κοινωνιολογίας ως επιστημονικού κλάδου συνοδεύοταν παράλληλα με μια προσπάθεια εξομίωσής της με τις φυσικές επιστήμες²¹. Η κοινωνιολογία έθεσε το αίτημα της αντικειμενικότητας, προβάλλοντας την αυτονομία των κοινωνικών «γεγονό-

των» έναντι των αξιών. Θα λέγαμε ότι το θετικιστικό ή νατουραλιστικό εγχείρημα συμπυκνώνεται στην ιδέα της αξιολογικής ουδετερότητας της κοινωνιολογίας και στην ικανότητα του επιστήμονα να αποφαίνεται αμερόληπτα. Συγκεκριμένα, το αστικό κοινωνιολογικό σχήμα σκέψης σφραγίστηκε από τη στρατηγική της εξωτερικής θέσης του παρατηρητή και την αχώριστη πλευρά της που είναι το ιδεώδες της πλήρους και «απόλυτης» γνώσης της κοινωνικής πραγματικότητας. Ακολουθώντας την ίδια επιστημολογική στρατηγική με τις φυσικές επιστήμες, η κοινωνιολογία επέμεινε στη σημασία των εμπειρικών και ποσοτικών δεδομένων, της αιτιακής εξήγησης, και εξέλαβε τις κοινωνικές δραστηριότητες «εκτός πλαισίου», ανεξαρτήτως χρόνου και χώρου, διακριτές από τους φορείς τους. Το υποκείμενο –ο επιστήμονας– προβλήθηκε χωρίς καμιά ιστορική αναφορά, έξω από την κοινωνία, προσφέροντας τη νομιμοποιητική βάση για την παραγωγή αξιόπιστης κοινωνικής γνώσης. Κατά αυτό τον τρόπο, η αστική κοινωνιολογία μπόρεσε να αποτελέσει τον «προνομιακό τρόπο παραγωγής αξιόπιστης γνώσης» που βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τις ιδεολογικές αποφάνσεις, κρίσεις και προκαταλήψεις.

Οι επιλεκτικές εμμονές της αστικής κοινωνιολογίας στην κοινωνική ισορροπία και τάξη, η παραγνώριση της σύγκρουσης, της σχετικότητας και της πολυπλοκότητας του κοινωνικού κόσμου, ο παραγκωνισμός της ιστορικής θεώρησης και η πίστη στην ιδέα της εξελικτικής προόδου μπόρεσαν να νομιμοποιηθούν και να προβληθούν ως επιστημονικές προτάσεις. Ωστόσο, αυτές οι προσπάθειες άρθρωσης του κοινωνιολογικού λόγου μέσα από τη μίμηση των φυσικών επιστημών δεν του προσέδωσαν μόνο εγκυρότητα αλλά επέτρεψαν παράλληλα και τη νομιμοποίηση της αστικής κοινωνίας. Η απαίτηση για τάξη και σταθερότητα συνέβαλε στη διατήρηση και ενίσχυση της πολιτικής και κοινωνικής κυριαρχίας της αστικής τάξης. Η προσέγγιση της κοινωνίας ως αυτοσυντηρούμενου και αναπαραγόμενου συστήματος, προϊόντος απρόσωπων αμετάβλητων νόμων, και η παραγνώριση της ιστορικής θεώρησης αποσιώπησαν τον απρόβλεπτο χαρακτήρα των κοινωνικοϊστορικών εξελίξεων νομιμοποιώντας την αστική κοινωνία ως τη μόνη δυνατή κοινωνικοϊστορική πραγματικότητα. Η ιδέα της προόδου έκανε αναπόδραστη τη νίκη της αστικής κοινωνίας και των αστικών αξιών. Επομένως, μέσα από αυτή τη διαδικασία, η αστική κοινωνιολογία συγκροτήθηκε όχι μόνο ως επιστημονικός κλάδος αλλά και ως ιδεολογία.

Β) Η μοντέρνα ή νευτώνεια επιστήμη και η αντινατουραλιστική μεθοδολογική παράδοση

Σε απόλυτη αντίθεση με τη νατουραλιστική προσέγγιση που διεκδικεί την ενότητα της μεθόδου των επιστημών, η αντινατουραλιστική ή ερμηνευτική παράδοση, όπως αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, υποστηρίζει τη ριζική διάκριση μεταξύ φυσικών και κοινωνικών επιστημών, διεκδικώντας τον μεθοδολογικό дуΐσμό. Η γνώση μας για τον κοινωνικό κόσμο είναι θεμελιακά διαφορετική από τη γνώση μας του φυσικού κόσμου. Αυτό συμβαίνει γιατί ο κοινωνικός κόσμος διαφέρει οντολογικά από τον υλικό-φυσικό κόσμο²². Ωστόσο, αυτός ο дуΐσμός, όπως θα υποστηρίξουμε, αντί να συμβάλει στην ανάπτυξη μιας αυτόνομης κοινωνικής επιστήμης, την εγκλώβισε στη λογική του φυσικοεπιστη-

μονικού προτύπου. Στην περίπτωση αυτή, το γεγονός ότι οι ισχυρισμοί της ερμηνευτικής παράδοσης βρέθηκαν στον αντίποδα των νατουραλιστικών θέσεων είχε ως αποτέλεσμα τη νομιμοποίηση του φυσικοεπιστημονικού προτύπου ως πλαισίου συγκρότησης της αστικής κοινωνικής επιστήμης. Η φυσική επιστήμη αποτέλεσε το πρότυπο σύγκρισης και αντιπαράβολής μέσα από το οποίο η ερμηνευτική ή αντινατουραλιστική προσέγγιση προσπάθησε να ορίσει την αυτονομία και τον επιστημονικό χαρακτήρα των κοινωνικών επιστημών. Με το να διατηρεί όμως η ερμηνευτική παράδοση τη φυσική επιστήμη ως πρότυπο σύγκρισης νομιμοποιούσε κατά βάθος το φυσικοεπιστημονικό πρότυπο ως πλαίσιο εντός του οποίου οι κοινωνικοί επιστήμονες αντιλαμβάνονταν τις επιστημονικές τους δραστηριότητες και τον κοινωνικό κόσμο και όφειλαν να αναζητήσουν τις απαντήσεις τους. Από την σκοπιά αυτή, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι τυχαίο ότι το ερώτημα «εάν η κοινωνιολογία είναι Επιστήμη» ταλάνισε τον χώρο των κοινωνικών επιστημών.

Βέβαια είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι αυτός ο εγκλωβισμός της αστικής κοινωνιολογίας στη λογική του φυσικοεπιστημονικού προτύπου δεν συνιστά μόνο αποτέλεσμα μιας εσωτερικής ανάπτυξης της ίδιας της κοινωνικής επιστήμης, αλλά ταυτόχρονα πρόκειται για ένα κυρίαρχο σχήμα σκέψης όπως αυτό παράχθηκε μέσα από τις κεντρικές τάσεις της κίνησης της καπιταλιστικής αστικής κοινωνίας. Κεντρικό σημείο αυτής της αστικής γνωστικής οπτικής είναι η ριζική διάκριση ανάμεσα στη σφαίρα των αξιών και στη σφαίρα της επιστήμης, θέτοντας έτσι το αίτημα της αντικειμενικής γνώσης και την αξίωση αποφάνσεων με καθολική ισχύ. Στο πλαίσιο αυτό η «επιστήμη» αποτέλεσε έναν από τους βασικούς ιδεολογικούς μηχανισμούς νομιμοποίησης του αστικού καπιταλιστικού συστήματος. Η προσφορά αξιών και ηθικών επιταγών από την πλευρά της αστικής τάξης δεν ήταν αρκετή. Για να είναι σε θέση να επικρατήσει κοινωνικά και πολιτικά χρειαζόταν να προσδώσει σε αυτές κύρος και καθολική εγκυρότητα, παρακάμπτοντας το πρόβλημα της ιστορικής και κοινωνικής διάστασης. Κατά αυτό τον τρόπο, η πίστη στον αμερόληπτο και απόλυτο χαρακτήρα της γνώσης μέσα από τη διάκριση επιστήμης-αξιών διασφάλιζε τον «απόλυτο χαρακτήρα» των αστικών αξιών απομονώνοντάς τις από τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές τους συνάψεις.

Στην προοπτική αυτή, μια αντιφατική στάση χαρακτηρίζει την αστική κοινωνική επιστήμη στην ερμηνευτική της εκδοχή. Ενώ αναγνωρίζει τον κοινωνικό κόσμο ως έναν χώρο ανθρώπινης έκφρασης και δημιουργίας διαποτισμένο από νοήματα, προτιμήσεις και αξιολογικές κρίσεις, την ίδια στιγμή, συνεχίζει να προασπίζεται την αυτονομία των επιστημονικών της προτάσεων έναντι των αξιών, επιδιώκοντας την απόλυτη αλήθεια. Αν και αποδέχεται τη ρευστότητα των κοινωνικών φαινομένων, την ίδια στιγμή την παραγνωρίζει για να θεμελιώσει τη βεβαιότητα της κοινωνικής γνώσης. Αυτή η εμμονή στην αντικειμενική και ουδέτερη γνώση –όπως διαμορφώνεται μέσα στα πλαίσια των ιστορικών αναγκών της αστικής τάξης για την έσχατη θεμελίωση των αξιών– είναι και αυτή που εμπόδισε την αναζήτηση μιας επιστημονικότητας ή ορθολογικότητας διαφορετικού τύπου. Η προσήλωση στο ιδανικό της απόλυτης αλήθειας οδήγησε στην άρνηση μιας ουσιαστικής διερεύνησης της αβεβαιότητας και πολυπλοκότητας του κοινωνικού κόσμου. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε τη σημαντική συνεισφορά της ερμηνευτικής προσέγγισης στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, ωστόσο θέλουμε να επισημάνουμε ότι μέσα στο συγκεκριμένο κοι-

νωνικοοικονομικό και πολιτικό περιβάλλον της αστικής καπιταλιστικής εποχής και υπό τη σκιά της νευτώνειας επιστήμης τέθηκαν και τα όριά της. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο Β. Ντίλταϊ (1833-1911) υποστηρίζει τον απόλυτο μεθοδολογικό διαχωρισμό ανάμεσα σε φυσικές και κοινωνικοϊστορικές επιστήμες, παραμένοντας προοδεδμένος στην αντίστροφη λογική του νατουραλισμού, ενώ ο Μ. Βέμπερ (1864-1920), ένας από τους σημαντικότερους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας, υιοθετώντας τη μεθοδολογική οπτική του Ντίλταϊ επιδιώκει την εδραίωση της αντικειμενικής και επιστημονικής κοινωνικής γνώσης.

B1) Β. Ντίλταϊ

Στη βάση της καρτεσιανής διχοτομίας αισθητών-πνεύματος, φύσης-ανθρώπου, ο Ντίλταϊ θεωρεί ότι το βασίλειο της φύσης και αυτό της ανθρώπινης συμπεριφοράς συνιστούν δυο διαφορετικά αντικείμενα και, επομένως, παράγουν διαφορετικά είδη γνώσης. Ο φυσικός κόσμος δεν συνιστά ανθρώπινο δημιούργημα, είναι ξένος και βρίσκεται έξω από την ανθρώπινη υπόσταση²³. Αντίθετα, ο κοινωνικός κόσμος, ως ανθρώπινο δημιούργημα, εμπεριέχει τον άνθρωπο και συνδέεται άμεσα με αξίες και νοήματα. Κατά συνέπεια, η φυσική πραγματικότητα συνιστά έναν κόσμο αντικειμενικών γεγονότων, αξιολογικά ουδέτερο, που δεν αναφέρεται σε ανθρώπινες κρίσεις, αξίες και εκτιμήσεις. Αντίθετα, ο κοινωνικός κόσμος είναι ένας χώρος ανθρώπινης έκφρασης και δημιουργίας, διαποτισμένος από νοήματα, αξιολογικές κρίσεις και προτιμήσεις. Ακόμα, ενώ ο φυσικός κόσμος χαρακτηρίζεται από επαναλαμβανόμενα φυσικά φαινόμενα που μπορούν να αναχθούν σε γενικούς μαθηματικούς νόμους με καθολική ισχύ, τα ιστορικοκοινωνικά φαινόμενα είναι μοναδικά και ανεπανάληπτα και, επομένως, δεν μπορούν να υποταχθούν στην αναζήτηση γενικοτήτων. Εδώ ο Ντίλταϊ στρέφεται προς τη θεμελίωση ενός απόλυτου δυϊσμού αποκλείοντας τη διαμεσολάβηση των δύο κόσμων. Έτσι λοιπόν, στη γραμμή μιας ιδεαλιστικής προσέγγισης, βλέπει την κοινωνική ζωή ως ένα σύστημα που ελέγχεται αποκλειστικά από το πνεύμα και τις ιδέες, απορρίπτοντας την ύλη (τις υλικές συνθήκες και τα υλικά συμφέροντα) ως θεμελιακή οντότητα του κοινωνικού κόσμου. Ταυτόχρονα, συνδέει τον κοινωνικό κόσμο με τη σχετικότητα των ιστορικών κατασκευών και τη μοναδικότητα των ανθρώπινων πράξεων, αποκλείοντας τη γενίκευση.

Μέσα από αυτές τις απόλυτες αντιθέσεις ανάμεσα στον φυσικό και κοινωνικό κόσμο, για τον Ντίλταϊ, απορρέουν και απόλυτα αντίθετες μεθοδολογίες. Ενώ λοιπόν οι επιστήμες της φύσης επιδιώκουν την «αιτιακή εξήγηση» (*Erklaren*) των φυσικών φαινομένων, οι επιστήμες του πνεύματος αναζητούν την «κατανόηση» (*Verstehen*), δηλαδή, την κατανόηση του νοήματος που δίνουν οι άνθρωποι στις πράξεις τους τονίζοντας έτσι την «ερμηνευτική» διάσταση της κοινωνικής γνώσης. Από τη σκοπιά αυτή, ενώ οι επιστήμες της φύσης ανακαλύπτουν τους λεγόμενους «αντικειμενικούς» νόμους, οι ιστορικές επιστήμες αναφέρονται σε ιδιαίτερα, μοναδικά και ιστορικά αντικείμενα και είναι κυρίως περιγραφικές. Πιο συγκεκριμένα, οι φυσικές επιστήμες ερευνούν έναν κόσμο αντικειμένων, εξωτερικών ως προς τον άνθρωπο, χωρίς αξίες και νόημα, και η γνώση βασίζεται στη συστηματική εμπειρική έρευνα και την αιτιακή εξήγηση. Αντίθετα, στις κοινωνικές και γενικότερα στις ανθρωπιστικές επιστήμες απαιτείται η κατανόηση του υποκειμενικού νοήματος που οι άν-

θρώποι προσδίδουν στις πράξεις τους, μέσω της «αναβίωσης» των σχέσεων και των επιθυμιών τους. Η γνώση εδώ δεν είναι εξωτερική, αλλά «εσωτερική», δηλαδή ο επιστήμονας αποκτά πρόσβαση στο αντικείμενο της έρευνάς του «όχι από έξω», αλλά «από μέσα», ως συμμετοχός. Το γεγονός ότι ο κοινωνικός κόσμος, ως χώρος αξιών και νοημάτων, συνιστά ανθρώπινο δημιούργημα, το οποίο εμπεριέχει τον άνθρωπο και δεν στέκεται, ως γνωστικό αντικείμενο, έξω από αυτόν, σημαίνει την ενεργητική συμμετοχή του ερευνητή στο αντικείμενο μελέτης. Ο επιστήμονας δεν έρχεται σε επαφή με το αντικείμενο της έρευνάς του με «γυμνό μάτι», αλλά καθορίζεται από τις σχέσεις αξιών (πολιτική προκατάληψη, φιλοσοφική προτίμηση, προσωπικά πάθη) που ορίζουν την κοινωνικοϊστορική του θέση. Αυτή η ενεργή εμπλοκή του παρατηρητή στην ερμηνεία του κοινωνικού κόσμου συνιστά την ουσιαστική μεθοδολογική ιδιαιτερότητα των ανθρωπιστικών επιστημών.

Ωστόσο, ακολουθώντας την αντίστροφη λογική του θετικισμού και εμπεριέχοντας το ίδιο απόλυτο σκεπτικό, η ερμηνευτική προσέγγιση συναντά δύο σημαντικά ερωτήματα-προβλήματα που υπονόμισαν τη δυνατότητα θεμελίωσης μιας κοινωνικής επιστήμης. Πρώτον, από τη στιγμή που η κοινωνικοϊστορική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από τη μοναδικότητα, την πολυπλοκότητα των φαινομένων και τον μη προβλέψιμο χαρακτήρα της ανθρώπινης πράξης, κατά πόσο είναι νόμιμη η αναζήτηση αποφάνσεων γενικευτικού χαρακτήρα; Με άλλα λόγια, με ποιο τρόπο το νόημα από ένα ατομικιστικό «προσωπικό» περιβάλλον μπορεί να συλληφθεί και να αναπαρασταθεί με γενικές, αντικειμενικές κατηγορίες²⁴; Μέσα λοιπόν από την εμμονή στην ιδιαιτερότητα της ανθρώπινης πράξης η ερμηνευτική προσέγγιση δεν μπορεί να υπερβεί τα όρια της μοναδικότητας και να αναδείξει τις συγκροτησιακές προϋποθέσεις της κοινωνικής ζωής. Δεύτερον, από τη στιγμή που η *Verstehen* ως μέθοδος έρευνας συνεπάγεται την ενεργητική συμμετοχή του ερευνητή και, επομένως, η ερμηνεία-γνώση καθορίζεται από ιστορικούς, πολιτιστικούς, κοινωνικούς, υποκειμενικούς παράγοντες, πώς μπορεί να υπάρξει αντικειμενική κοινωνική επιστήμη; Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής προσέγγισης, η επιστημονική θεμελίωση της γνώσης εγκλωβίζεται μέσα σε μια αντίφαση: από τη μια, στην αναγκαιότητα της αξιολογικής ουδετερότητας²⁵ της κοινωνικής γνώσης, και από την άλλη, στην αναπόφευκτη ανάλυση της κοινωνικής πραγματικότητας με όρους αξιών. Υπό τις συνθήκες αυτές, το γεγονός ότι η ερμηνευτική προσέγγιση από τη μια βρέθηκε στον αντίποδα της θετικιστικής ή νατουραλιστικής προσέγγισης και από την άλλη επέμεινε στην άκριτη αποδοχή της αστικής ιδεολογίας της επιστήμης ως αντικειμενικής και ουδέτερης γνώσης μαρτυρά την αποδοχή του μοντέρνου φυσικοεπιστημονικού προτύπου ως πεδίου αναφοράς για τη συγκρότηση των κοινωνικών επιστημών και για την αυτοκατανόσή τους. Άλλωστε, πώς θα μπορούσαν να προβάλλουν διαφορετικά κριτήρια επιστημονικής εγκυρότητας ή ορθολογικότητας από τη στιγμή που η αποτελεσματικότητα του φυσικοεπιστημονικού προτύπου ήταν αδιαμφισβήτητη;

B2) Μ. Βέμπερ

Η κατεύθυνση αυτή εκφράζεται με χαρακτηριστικό τρόπο στον Μαξ Βέμπερ, κατεξοχήν κοινωνιολόγο, ο οποίος προσέδωσε στην κοινωνιολογία την ιδιαίτερη ταυτότητά της σε σχέση με τις άλλες ερμηνευτικές επιστήμες (ιστορία, ψυχολογία και οικονομία). Αν και ο

Βέμπτερ εντάσσεται στην ερμηνευτική παράδοση, την ίδια στιγμή έρχεται σε ρήξη με αυτή σε ένα ουσιαστικό σημείο²⁶. Ενώ εγκρίνει τη διάκριση των επιστημών σε φυσικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, την ίδια στιγμή επιχειρεί τη σύνθεση ανάμεσα στη θετικιστική έμφαση στην αιτιακή εξήγηση και στην ερμηνευτική αντίληψη της κατανόησης. Από τη σκοπιά αυτή, οι κοινωνικές επιστήμες διαφέρουν από τις φυσικές γιατί αντικείμενο της έρευνάς τους αποτελούν τα κοινωνικά, ιστορικά, πολιτισμικά φαινόμενα, στα οποία περιέχονται ανθρώπινες αξίες και νοήματα. Ενώ όμως στον Ντίλταϊ η «αιτιακή εξήγηση» περιέχεται μόνο στις φυσικές επιστήμες και η απόκτηση της γνώσης στον χώρο των κοινωνικών επιστημών επιτυγχάνεται μόνο με την «κατανόηση», ο Βέμπτερ επιχειρεί να συνδέσει την «εξήγηση» με την «κατανόηση» σε μια ενιαία μέθοδο.

Το κλειδί για την επιστημονική κοινωνική γνώση είναι η κατανόηση του υποκειμενικού νοήματος (των αξιών και σκοπών) που οι άνθρωποι προσδίδουν στις πράξεις τους. Στον μεθοδολογικό ατομισμό του Βέμπτερ, το πράττον υποκείμενο είναι αυτό που διαποτίζει το κοινωνικό πλαίσιο με νοήματα. Έξω από τις συγκεκριμένες πράξεις των ανθρώπινων υποκειμένων δεν υπάρχει νόημα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η κοινωνιολογία είναι υποκειμενική ή σχετικιστική. Όταν αναφέρεται στην κατανόηση, ο Βέμπτερ αρνείται, αντίθετα με τον Ντίλταϊ, τον διαισθητικό τρόπο αναζήτησης του υποκειμενικού νοήματος, μέσω μιας μυστικιστικής αναβίωσης των εμπειριών των άλλων. Αντίθετα, η κατανόηση, η σύλληψη δηλαδή του νοήματος και η ερμηνεία των ανθρώπινων πράξεων και έργων είναι επιστημονική όταν συνδέεται με την αιτιακή ανάλυση γεγονότων και συμπεριφορών (στην αντίθετη περίπτωση περιορίζεται στην απλή αφήγηση)²⁷. Συγκεκριμένα, η κατανόηση εδράζεται στην ανάπτυξη αφηρημένων ή γενικευτικών εννοιών (ιδεατοί τύποι) που ταξινομούν και συγκρίνουν τις κοινωνικές δραστηριότητες με αντικειμενικό τρόπο. Με άλλα λόγια, οι κοινωνικές επιστήμες, παρόλο που αναφέρονται στο μοναδικό και στο επιμέρους, αποσκοπούν στη διατύπωση γενικών προτάσεων, επιδιώκουν την ανάλυση μέσα από γενικά θεωρητικά σχήματα (ιδεατοί τύποι) και την αιτιακή εξήγηση των ιστορικών γεγονότων και της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως συμβαίνει και στις φυσικομαθηματικές επιστήμες. Επιπλέον, αυτή η αιτιώδης ερμηνεία, με βάση γενικευτικά πρότυπα, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή χωρίς εμπειρική έρευνα και αναφορά σε παρατηρήσιμα γεγονότα. Η κοινωνιολογία, για τον Βέμπτερ, είναι εμπειρική και γενικευτική αναλυτική επιστήμη. Ο στόχος του κοινωνικού επιστήμονα είναι ο ίδιος όπως και των φυσικών επιστημών: η καθολική εγκυρότητα των αποτελεσμάτων της έρευνας όπως αυτά αποδεικνύονται μέσα από τα γεγονότα, τις λογικές μεθόδους και τα επιχειρήματα γενικής ισχύος.

Αν και ο Βέμπτερ επιχειρεί να υπερβεί τον απόλυτο χαρακτήρα του ερμηνευτικού μεθοδολογικού δυϊσμού, ωστόσο διατηρεί τη θετικιστική διάκριση γεγονότων-αξιών, επιμένοντας στην επιστημονική αντικειμενική κοινωνική γνώση και την αξιολογική ουδετερότητα του επιστήμονα και αγνοώντας το πρόβλημα της ιδεολογίας. Πρόθεση του Βέμπτερ είναι να καταστήσει το κοινωνικοϊστορικό πεδίο νόμιμο και γόνιμο χώρο εκδίπλωσης της επιστημονικής εγκυρότητας όπως αυτή όμως ορίζεται από το μοντέρνο φυσικοεπιστημονικό πρότυπο και το κυρίαρχο αστικό σχήμα σκέψης. Στην προσπάθεια αυτή, μπορεί από τη μια να αναγνωρίζει την ιστορικότητα και τη μοναδικότητα της ανθρώπινης πραγματικότητας, τον απρόβλεπτο χαρακτήρα της ανθρώπινης δράσης και της ιστορικής εξέλιξης καθώς και τη

συμμετοχή του κοινωνικού επιστήμονα ως μέρος της συγκρότησης του γνωστικού αντικειμένου και, επομένως, τη σύνδεσή του με αξιολογικές κρίσεις, από την άλλη όμως πιστεύει στη δυνατότητα διατύπωσης γενικών προτάσεων με αντικειμενική ισχύ και επιμένει στην αξιολογική ουδετερότητα για το περιεχόμενο των αποτελεσμάτων της έρευνας²⁸. Ιδιαίτερα αντιφατική, από τη σκοπιά που εξετάζουμε, είναι η θέση της αξιολογικής ουδετερότητας του παρατηρητή. Αν και η κοινωνική γνώση εξαρτάται από τα ερωτήματα του παρατηρητή και επομένως συνδέεται με υποκειμενικές κρίσεις, εκτιμήσεις και συμφέροντα, για τον Βέμπερ ο επιστήμονας μπορεί να απαλλαγεί από τις αξιολογικές κρίσεις και να εξετάσει τα ιστορικά φαινόμενα με ουδέτερο και αντικειμενικό τρόπο. Τη στιγμή που ο παρατηρητής είναι κομμάτι του κοινωνικού κόσμου, έχει ενεργητική συμμετοχή στους θεσμούς και στη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης και εξ ορισμού αναφέρεται σε αξίες και νοήματα, την ίδια στιγμή με κάποιο «μαγικό τρόπο» μπορεί να αποκηρύξει την κοινωνικοϊστορική του πλευρά και να ακολουθήσει τις «καθολικές αξίες» της επιστήμης (σαφήνεια, συνοχή, γενικότητα, αντικειμενικότητα, ακρίβεια, επαληθευτικός έλεγχος). Στο μέτρο, επομένως, που ο Μαξ Βέμπερ παραγνωρίζει τον ρόλο της ιστορικής διάστασης και του κοινωνικού πλαισίου στην παραγωγή της επιστημονικής γνώσης και επιμένει στην αξιολογική ουδετερότητα απέναντι στο αντικείμενο μελέτης, το εγχείρημά του παραμένει εξαρτημένο από την κυρίαρχη λογική του μοντέρνου φυσικοεπιστημονικού προτύπου και του αστικού τρόπου σκέψης. Υπό τις συνθήκες αυτές, το βεμπεριανό εγχείρημα σύνθεσης της ερμηνευτικής και φυσικοεπιστημονικής προσέγγισης γέρνει προς την πλευρά της τελευταίας.

Επίλογος

Επομένως, η αστική κοινωνιολογία θεμελιώθηκε είτε ρητά είτε υπόρρητα πάνω στο υπόβαθρο της μοντέρνας φυσικής. Αυτή βέβαια η αμοιβαιότητα ανάμεσα σε φυσικές και κοινωνικές επιστήμες δεν συνιστά σύμπτωση: αναφέρεται στις κοινές δομές γνώσης ή στο κυρίαρχο σχήμα σκέψης όπως αυτό διαμορφώθηκε στις συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές και ιδεολογικές συνθήκες της αστικής καπιταλιστικής εποχής. Έτσι λοιπόν, οι κοινωνικές επιστήμες με το να διεκδικούν την αντικειμενική γνώση, να θέτουν αξιώσεις οικουμενικής ισχύος και κοινωνικής συνοχής, προσδοκίες πρόγνωσης και διαχείρισης και με το να πιστεύουν σε μια αμερόληπτη και αυτόνομη επιστήμη παρέμειναν στο σύστημα των ερωτήσεων, προβληματισμών και πεποιθήσεων που έθεσε το μοντέρνο φυσικοεπιστημονικό πρότυπο, ενώ ταυτόχρονα νομιμοποίησαν το αστικό σύστημα αξιών και την αστική κοινωνία ως τη μόνη δυνατή κοινωνικοϊστορική πραγματικότητα. Επίσης, η αστική κοινωνιολογία στην ερμηνευτική της εκδοχή εγκλωβίστηκε μέσα σε μια αντίφαση: από τη μια, ακολουθώντας την αντίστροφη λογική του θετικισμού επέμεινε στη μοναδικότητα, την πολυπλοκότητα και την αβεβαιότητα του κοινωνικού κόσμου, και από την άλλη, αποδέχτηκε άκριτα την αξιολογική ουδετερότητα της επιστημονικής κοινωνικής γνώσης. Υπό τη σκιά της νευτώνειας επιστήμης και στο πλαίσιο των ιστορικών αναγκών της αστικής τάξης για την έσχατη θεμελίωση των αξιών, η αστική κοινωνιολογία επέμεινε τελικά στην αναζήτηση της απόλυτης αλήθειας μέσα από τη θετικιστική διάκριση επιστήμης-αξιών. Με αυτή την έννοια, δεν

μπόρεσε να διευρύνει την κοινωνική μελέτη, να προωθήσει την ανάπτυξη ιδεών και να επεξεργαστεί εννοιολογικά εργαλεία που να προσεγγίζουν το ιδιαίτερο, αβέβαιο, τυχαίο και μη προβλέψιμο χαρακτήρα της κοινωνικής πραγματικότητας. Κατά αυτό τον τρόπο, το μοντέρνο φυσικοεπιστημονικό πρότυπο καθόρισε τα όρια, τους προσανατολισμούς και τις εννοιολογικές κατηγορίες της κυρίαρχης κοινωνικής επιστήμης.

Σημειώσεις

1. Το σύνολο, δηλαδή, των πεποιθήσεων, των αναγνωρισμένων αξιών, των θεωριών που αποδέχεται μια επιστημονική κοινότητα. Βλ. Kuhn, T., *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη, 1987.

2. Swingewood, A., *A Short History of Sociological Thought*, Macmillan, London, 1984, σ. 196.

3. Θα λέγαμε σχηματικά και, επομένως, απλουστευτικά ότι το μαρξιστικό έργο χαρακτηρίζεται από τη διαλεκτική μέθοδο και τον υλισμό, επικεντρώνεται στη «σύγκρουση» για την ανάλυση των κοινωνιών και συνδέει την κοινωνική θεωρία με την επανάσταση. Ακόμα ένα στοιχείο που ενδιαφέρει εδώ είναι το γεγονός ότι στο μαρξιστικό παράδειγμα η αντικειμενική γνώση δεν αντιπαράθεται στην ιδεολογία, δεν υφίσταται η διάκριση επιστήμης και κοινωνίας, αλλά οι δύο πόλοι βρίσκονται, όπως αναφέρει ο Ε. Μπιτσάκης, σε σχέση εγκλεισμού (με την έννοια του αντιθετικού, δυναμικού και περίπλοκου συνόλου που είναι η ανθρώπινη κοινωνία). Βλ. Ε. Μπιτσάκης, *Η Φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία, Σύγχρονη Εποχή* (β' έκδοση), Αθήνα, 1978, σ. 25.

4. Bhaskar, R., "On the Possibility of Social Scientific Knowledge and the limits of Naturalism" στο *Reclaiming Reality*, London, New York, Verso, 1989, σ. 66.

5. Αυτή η προσέγγιση της μοντέρνας επιστήμης προέρχεται από τη διαπίστωση του Stephen Toulmin για τη διπλή αλλαγή που συντελέστηκε στον χώρο της επιστήμης και χαρακτηρίζει τη μεταμοντέρνα κατάσταση της. Επικεντρώνοντας στη διπλή αυτή αλλαγή, στη στάση των επιστημόνων απέναντι στην επιστήμη τους και στην «εικόνα του κόσμου» στην οποία καταλήγουν, επισημαίνει: «Οι μοντέρνοι επιστήμονες αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως «θεατές», ενώ οι μεταμοντέρνοι επιστήμονες αναγνωρίζουν ότι είναι πράγματι «συμμετέχοντες» στην έρευνα της φύσης. Η μοντέρνα φύση θεωρήθηκε ως ανεξάρτητος και αυτόνομος αυτοκρατικός μηχανισμός, ενώ η μεταμοντέρνα φύση είναι σε μικρότερο βαθμό μηχανιστική και ανεξάρτητη ώστε να συνενώνει σε ενιαίο σύνολο την ανθρωπότητα με τη φύση». Toulmin, S., "The Emergence of Post-modern Science" στο *Great Ideas Today*, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1981, σσ. 68-114. Οι αρχές αυτές δεν εξαντλούν βέβαια το περιεχόμενο και την πρακτική της νεωτέρνας επιστήμης, ωστόσο στη συγκεκριμένη ανάλυση έχουν ως στόχο να προτείνουν οριοθετημένες περιοχές διερεύνησης.

6. Comte, A., *The Positive Philosophy*, Bell & Sons, London, 1896. Στην ελληνική γλώσσα για τη θετικιστική φιλοσοφία του Κοντ, βλ. Aron, R., «Αύγουστος Κοντ» στο *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης*, τόμ. Α, (μτφρ. Μ. Λυκούδης), Αθήνα, Γνώση, 1994, σσ. 105-197 και Verdenal, R., «Η θετική φιλοσοφία του Αυγούστου Κοντ» στο *Η Φιλοσοφία. Από τον Καντ στον Χούσερλ*, τόμ. Γ, επιμ. Châtelet, F., (μτφρ. Κ. Παπαγιωργής), Αθήνα, Γνώση, 1990, σσ. 109-149.

7. Το μεγαλύτερο μέρος του τρίτου τόμου του *Positive Philosophy* είναι αφιερωμένο στον «νόμο των τριών σταδίων».

8. Στο ίδιο, τόμ. 1, σσ. 6-7.

9. Turner, J.H., L. Beeghley, C.H. Powers, *The Emergence of Sociological Theory*, Wadsworth Publishing Company, 4th ed., 1998, σ. 30.

10. Comte, A., *Positive Philosophy*, ό.π., τόμ. 1, σσ. 5-6.

11. Στο ίδιο, σ. 4.

12. Swingewood, A., *A Short History of Sociological Thought*, ό.π., σ. 50.

13. Comte, A., *Positive Philosophy*, ό.π., τόμ. 2, σσ. 275-294.

14. Comte, A., *System of Positive Polity*, Burt Franklin, New York, 1875, τόμ. 2, σσ. 221-276, "Social Organism".

15. Εδώ ο R. Aron υποστηρίζει ότι *συντελείται μια αποκαριαστική αντιστροφή στα ζητήματα μεθοδολογίας σε σχέση με τις επιστήμες του ανόργανου κόσμου*. Βλ. Aron, R., *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης*, τόμ. Α, ό.π., σσ. 111-113.

16. Giddens, A., «Ο θετικισμός και οι επικριτές του» στο *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τόμ. Α, (επιμ. Μ. Πετμεξίδου, μτφρ. Β. Κατετανγιάννης – Γ. Μπαρουξής), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σ. 172.

17. Durkheim, E., *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, Αθήνα, Gutenberg, 1978.

18. Στο ίδιο, σ. 47.

19. Για το θέμα της «δραματοουργίας» του επιστημονικού παραδείγματος στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών αλλά κυρίως στον χώρο της φιλελεύθερης πολιτικής, βλ. Ezrahi, Y., *The Descent of Icarus. Science and the Transformation of Contemporary Democracy*, Harvard University Press, 1990.

20. Ο Ντυρκέμ γράφει χαρακτηριστικά: Ο κύριος στόχος μας, πράγματι, είναι να επεκτείνουμε τον επιστημονικό ορθολογισμό στην ανθρώπινη συμπεριφορά, αποδεικνύοντας ότι αυτή, εφόσον αναλυθεί ιστορικά, μπορεί να αναχθεί σε σχέσεις αίτιου και αιτιατού. Οι σχέσεις αυτές μπορούν στη συνέχεια και με μια εξίσου ορθολογική διαδικασία να μετασχηματισθούν σε κανόνες μελλοντικής δράσης. Αυτό που μας απέδωσαν σαν θετικισμό δεν είναι παρά αποτέλεσμα του ορθολογισμού αυτού. Στο ίδιο, σσ. 43-44.

21. Μάλιστα, αυτή η θετικιστική ή νατουραλιστική παράδοση κυριάρχησε στον χώρο της ακαδημαϊκής κοινωνιολογίας μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του '50, μέχρι δηλαδή τον δομολειτουργισμό του T. Parsons.

22. Στην περίπτωση του J. Habermas, η διαφορά μεταξύ εμπειρικοαναλυτικών και ιστορικοερμηνευτικών επιστημών βασίζεται στη διαφορετικότητα των γνωστικών ενδιαφερόντων-συμφερόντων υπό την καθοδήγηση των οποίων συλλαμβάνουμε την πραγματικότητα. Βλ. σχετικά στο *Connaissance et Intérêt*, Paris, Gallimard, 1976.

23. Dilthey, W., *Selected Writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, σ. 192.

24. Habermas, J., *Connaissance et Intérêt*, ό.π., σ. 195.

25. Το αίτημα της αντικειμενικής κατανόησης χαρακτηρίζει τη νεοκαντιανή σχολή από τον W. Dilthey, τον W. Windelband, H. Rickert έως τον M. Weber. Ωστόσο, το αίτημα αυτό αμφισβητείται από μια άλλη ερμηνευτική παράδοση, που ξεκινά από την κριτική που ασκεί ο Χάιντεγκερ στη φαινομενολογία του Χούσερλ και συνεχίζεται στο ώριμο έργο του Βίτγκενσταϊν, για να αποτελέσει τη βάση μιας νέας ερμηνευτικής με βασικούς εκπροσώπους τον Gadamer και Winch. Σε αυτή δίνεται έμφαση στην υποκειμενική διάσταση της ερμηνείας καθώς και στο πλαίσιο της. Αυτή η εμφάνιση μιας υποκειμενικής ερμηνευτικής συνοδεύεται από την αντικατάσταση της φιλοσοφίας της συνείδησης από τη φιλοσοφία της γλώσσας. Αυτή η εξέλιξη δεν θα αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης, γιατί θεωρούμε ότι άσκησε επίδραση στην κοινωνιολογία πολύ αργότερα, μετά τη δεκαετία του '60.

26. Για το θέμα αυτό μπορείτε να δείτε Weber, M., *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, Εισαγωγικό δοκίμιο-μτφρ. Μιχ. Κυπριός, Κένταυρος, Αθήνα, 1983 και Aron, R., «Μαξ Βέμπερ» στο *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης*, τόμ. 2, ό.π., σσ. 272-302.

27. Weber, M., *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, ό.π., σσ. 217-245.

28. Η πίστη του Βέμπερ στην αξιολογική ουδετερότητα της επιστήμης συνοψίζεται στην περίφημη διάλεξη που έδωσε στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου το 1918 με τίτλο *Η Επιστήμη ως επάγγελμα*. Βλ. «Le métier et la vocation de savant» στο Weber, M., *Le savant et le politique*, Plon, Paris, 1963, σσ. 71-122.

Βιβλιογραφία

- Aron, R., *Η Εξέλιξη της Κοινωνιολογικής Σκέψης*, 2 τόμ., (μτφρ. Μ. Λυκούδης), Αθήνα, Γνώση, 1994.
 Bhaskar, R., *Reclaiming Reality*, London, New York, Verso, 1989.
 Comte, A., *The Positive Philosophy*, London, Bell & Sons, 1896.
 Comte, A., *System of Positive Polity*, New York, Burt Franklin, 1875.
 Dilthey, W., *Selected Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.
 Durkheim, E., *Οι κανόνες της κοινωνιολογικής μεθόδου*, Αθήνα, Gutenberg, 1978.
 Ezrahi, Y., *The Descent of Icarus. Science and the Transformation of Contemporary Democracy*, Harvard University Press, 1990.

Habermas, J., *Connaissance et Intérêt*, Paris, Gallimard, 1976.

Giddens, A., «Ο θετικισμός και οι επικριτές του» στο *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, τόμ. Α, (επιμ. Μ. Πετμεζίδου, μτφρ. Β. Καπεταγιάννης – Γ. Μπαρουξής), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002, σσ. 161-234.

Kuhn, T., *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1987.

Μπιτσάκης, Ε., *Η Φύση στη διαλεκτική φιλοσοφία*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή (β' έκδοση), 1978.

Swingewood, A., *A Short History of Sociological Thought*, London, Macmillan, 1984.

Toulmin, S., "The Emergence of Post-modern Science" στο *Great Ideas Today*, Chicago: Encyclopedia Britannica, 1981, σσ. 68-114.

Turner, J.H., L. Beeghley, C.H. Powers, *The Emergence of Sociological Theory*, Wadsworth Publishing Company, 4th ed., 1998.

Verdenal, R., «Η θετική φιλοσοφία του Αυγούστου Κοντ» στο *Η Φιλοσοφία. Από τον Καντ στον Χούσερλ*, τόμ. Γ, (επιμ. F. Châtelet, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης), Αθήνα, Γνώση, 1990, σσ. 109-149.

Weber, M., *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*, (Εισαγωγικό δοκίμιο-μτφρ. Μιχ. Κυπραίος), Αθήνα, Κένταυρος, 1983.

Weber, M., *Le savant et le politique*, Plon, Paris, 1963.